

jo. Slovenci se izjasnujejo za poklicne politike, vsaj za tiste (politika kot profesionalna usmeritev posameznika) na strateških mestih sprejemanja izstopajočih odločitev svojega naroda. Teza o podružbljanju politike (tudi) v tej raziskavi ni dobila empirične verifikacije. Ravno podružbljanje politike je tudi vodilo do tega, da so vsi »odločali« o vsem, dejansko pa ni bil nihče za nič odgovoren.

Glede na podatke obravnavane raziskave kažejo Slovenci na visoko stopnjo izbirčnosti in zadržanosti, kar se tiče včlanjevanja in vstopanja v politične stranke. Bolj se zavzemajo za oblikovanje sposobnih profesionalnih političnih ekip, ki pa jim je treba neusmiljeno gledati pod prste. Očitno je, da bo tudi za slovenske razmere veljalo, da je »aktivna« partijska pripadnost afirmacija posebne in stopnjevane politične identitete in znak nadpovprečne politične participacije, kjer bi bilo politično kratkovidno pričakovati nekakšen množičen »naval« ljudi.

Če bi hoteli na temelju raziskovalnih podatkov dati strnitveno oceno o slovenski politični zavesti, potem bi lahko omenili, da je ta sedaj strukturirana tako, da je v ospredju težnja, da se politična oblast oblikuje na takšen način, da ne bo okamenela; da se odpro možnosti političnih menjav – stoječa politična voda se rada usmradi, politiki je pač potrebna inovacija, nove vsebine; vidne so nasičenosti s starimi političnimi formulami, kar nedvomno odpira možnosti za novo politično dramaturgijo.

ZDENKO ROTER

O verovanju, cerkvi in državljski religiji

Odgovori na vprašanja o verovanju, tradiciji, običajih in vrednotah, pa nekateri drugi, na katera se bom skliceval še posebej, nam znova dajejo priložnost za prve poizkuse razlag stanja v zavesti slovenskega prebivalstva na pragu leta 1990. Strnjeno bi lahko opredelil na ravni razlagalnih podmen naslednje ključne ugotovitve:

1. Revitalizacija – oživljanje religiozних prepričanj, stališč in prakse, ki smo jo ugotovili že prejšnja leta, se nadaljuje tudi v letu 1990. To leto lahko zaznamo skoraj povsem enaka globalna razmerja med skupinama vernih in nevernih kot v letu 1968 oziroma 1969,¹ 25,8% (1990).

2. Kot vidimo iz pravkar navedenih primerjalnih podatkov o skupini nevernih, se letos potrjuje naša lanska domneva o nadaljnjem poglobljanju krize t. i. nereligijske usmeritve, saj je v 22 letih opazovanja dosegla doslej najnižjo točko.

3. Delež pritrdilnih odgovorov, da bi vprašani tudi pred desetimi ali več leti enako iskreno odgovarjali na vprašanje o svoji vernosti in nam zaupali, kaže na visoko stopnjo veljavnosti preteklih rezultatov in utemeljenost naših ugotovitev na njihovih osnovah.

¹ Bolje je primerjati leto 1969, ker v raziskavi SJM 1968 še nismo imeli dveh skupin neopredeljenih, kot vsa naslednja leta.

4. Trdnost, trajnost in samoutemeljenost stališč do vere, verovanja in cerkve se kaže v podatku, da kar 88,6% vprašanih zadnjih deset let ni spremenilo svojega odnosa do vere, kakor ga lahko ugotavljamo z našim zdaj že tradicionalnim vprašanjem.

5. Dve tretjini vprašanih, kar je izjemno veliko, sta prepričani, da ima cerkev v naši družbi dovolj svobode za svoje delovanje.

6. Primerjalni podatki o odgovorih na vprašanja o vlogi (katoliške) cerkve v naši družbi navajajo na sklep, da se je v slovenski javnosti oblikovala dovolj trdna in povezana predstava o njeni vlogi kot družbeni ustanovi v laični, pluralistični in demokratični družbi.

7. Večinsko odobravanje (75,6%) delovanja novih političnih zvez in strank vključuje tudi slovensko krščansko demokratsko stranko, ki sicer v trenutku meritve uživa simpatije le 3,3% vprašanih, a vendarle deluje v zavesti ljudi tudi kot znamenje avtonomnega uveljavljanja kristjanov kot kristjanov – državljanov v političnem življenju.

8. Primerjava stališč o potrebnosti vere in cerkve v naši družbi v letih 1969–1983–1988–1990 pokaže, da je bistveno poraslo prepričanje, da sta »vera in povezanost s cerkvijo tudi za današnjega človeka potrebni«. (Od 28,7% leta 1969 do 47,7% leta 1990). To kaže na »normalizacijo« gledanja prebivalstva na verski pojav.

9. Prvi hip so me presenetili podatki, da še vedno 31,0% vprašanih meni, da so verujoči ljudje v naši družbi na splošno ali pa samo v praksi zapostavljeni, v neenakopravnem položaju, pri čemer je ta delež sicer nižji kot leta 1987 (36,8%), a še vedno višji kot leta 1984 (28,1%). V povezavi z drugimi in preteklimi podatki pa je utemeljenost ter zasidranost teh občutkov mogoče pojasniti.

10. Še vedno vprašani kot ustanovo, v kateri je spoštovanje verske pripadnosti in prepričanja vprašljivo, izpostavljajo vojaštvo. Kar 44,5% daje temu spoštovanju v JLA oceno nezadostno (25,8%) oziroma zadostno (18,7%).

11. Slovensko prebivalstvo množično praznuje božič (86,6%), veliko noč (81,3%), pa tudi dan mrtvih (92,5%) in prvi maj (85,7%). To opozarja, da sta prva dva, sicer krščanska praznika, postala tudi kulturna in splošno narodna ob že uveljavljenem dnevu mrtvih.

12. Prav navedeni prazniki pa so sestavni del zdaj že dovolj povezanega in oblikovanega sistema vrednot, običajev, obredov in vedenj, ki bi lahko predstavljali posebno slovensko civilno ali državljansko religijo, ki zlasti zadnja leta vedno bolj povezuje celotno narodno skupnost ne glede na versko pa tudi vedno bolj politično strankarsko pripadnost. Temeljni objekt oboževanja je slovenski narod, njegove pravice, njegovi narodni voditelji, drugi junaki in njegova kultura.

13. Kljub temu, da skoraj polovica (49,6%) vprašanih pritrjuje trditvi, da to, »kar se dogaja danes po svetu, ni odvisno od volje ljudi«, da je »usoda tista, ki določa, kakšno bo življenje človeka« (47,6%), pa *ne* verjamejo v usodo na ta način, da so »dogodki našega življenja že nekje napisani in tečejo po nam neznanih, vnaprej določenih zakonitostih« (65,6%). Po mnenju velike večine (75,2%) je vsak človek sam svoje sreče kovač in kar 53,5% je takšnih, ki nikoli niso zadovoljni s tem, kar so trenutno dosegli.

To bi bile najbolj skopo opisane ključne možne prve in površinske razlage empiričnih podatkov o veri, verovanju, cerkvi, pa tudi o nekaterih vrednotah in običajih. V nadaljevanju bom nekatere med njimi obdelal in utemeljil nekoliko podrobneje.

1. Že v članku *Revitalizacija religije v Sloveniji konec osemdesetih let*² sem ugotovil glavne značilnosti gibanja verni-neverni v drugem desetletju opazovanja (1978–1988), ki so prišle še do polnejšega izraza v letu 1990 in ki *potrjujejo hipotezo o revitalizaciji (katoliške) religioznosti na Slovenskem tudi na začetku devetdesetih let*. To, da smo imeli enako ali podobno globalno razmerje med vernimi in nevernimi v letih 1969 in 1990, še posebej izraža radovednost in morebitno utemeljeno razlago. Nesporno je namreč tudi, da sta leti 1969 (1968) ter 1990 (1989) politično najbolj liberalni v vsem povojnem razvoju. Seveda nista mehanično primerljivi. Leto 1969 oziroma 1968 je politično najbolj liberalno glede na prejšnje obdobje. To leto je prvič po vojni prišlo do dokaj močnega političnega gibanja za večjo samostojnost Slovenije v odnosu do Jugoslavije, pa tudi do gibanja za demokratizacijo notranjih odnosov v Sloveniji – tako v ekonomiji, partiji kot na celotnem političnem in kulturnem prizorišču. Zgodovinska evidenca bo zagotovo opozorila na pravo »eksplozijo« različnosti v dogajanjih v slovenski skupščini, na znano »cestno afero«, značilne pojavne oblike dialoga med marksisti in kristjani, javne razprave o navzočnosti verskih programov na RTV, študentsko gibanje in podobno. To so bile novosti, ki so pomenile pravo olajšanje glede na preteklost, predvsem pa upanje na drugačno prihodnost. Kot vemo, je bilo v letih 1971, 1972 vse pokopano in nastopilo je »leдено politično obdobje«. Novosti v letih 1989/1990 zaradi žive navzočnosti v naši zavesti ob tej priložnosti ne kaže opisovati. Gotovo so razmere v vsakem pogledu kakovostno spremenjene v znamenju močno politično osamosvojene Slovenije v Jugoslaviji, nove ustave in večstrankarskega političnega sistema pred volitvami. Družbeni položaj cerkve je povsem spremenjen. Na prvi pogled imamo torej največ vernih v obdobju 22 let v politično-duhovno najbolj liberalnih povojnih letih. Ali lahko torej razlago skrbimo na domnevo, da je to posledica večje svobode in sproščenosti prebivalstva in manjše bojzani, strahu in zadržanosti zaradi morebitnih posledic? Čeprav te domneve ne kaže povsem zavrniti ali docela zanikati njeno koristnost, mislim, da ni »odrešujoča«. Leta 1969 ne moremo primerjati s prejšnjimi leti, ker enostavno ni podatkov, razen tistih iz leta 1953 (popis prebivalstva), ki pa so neprimerljivi. Leto 1969 je kljub mnogim slabostim v pogledu vsakdanjega materialnega življenja ljudi boljše kot leto 1990, kar seveda velja tudi za sedemdeseta leta v celoti, ko je bilo za množico dovolj »kruha in iger« in je zato sorazmerno nezainteresirano opazovala politične obračune z »liberalizmom«. Smiselnost statične primerljivosti obeh let je potemtakem povsem vprašljiva in odprta. Zato, vsaj zaenkrat, ostajamo pri dosedanem razlaganju gibanja vernosti in nevernosti. Sorazmerno neodvisno od gibanja političnih svoboščin in demokratičnosti in ob sorazmerno ugodnih materialnih možnostih večine prebivalstva (razen kmetov in drugih depriviranih in najnižjih socialnih skupin) je vernost od 1969. (1968.) leta močno padala in dosegla v letu 1978 najnižjo točko (45,3%), v obdobju 1978–1990 pa naraščala ter v letu 1990 dosegla najvišjo točko 61,0% (leta 1988: 56,3%, leta 1989: 58,1%).

Ob tem je po mojem mnenju smiselno, pa tudi plodovito prav ob letošnjih podatkih opozoriti, da se vernost oživlja ob in v okviru hkratnega zorenja celotne politične, gospodarske, kulturne in duhovne zavesti velike večine prebivalstva. Ob visokem in razčlenjenem nezadovoljstvu s celotno preteklo družbenopolitično in ekonomsko ureditvijo, ob skoraj popolnem zavračanju vrednot in konceptov fundamentalistične samoupravljaljske realsocialistične uradne doktrine, se je hkrati razvila nova zavest o socialno pravični, gospodarsko uspešni in politično demokra-

² Slovenski utrip, Javno mnenje 88–89, str. 93–104, Ljubljana, 1989.

tični osamosvojeni slovenski družbi znotraj drugačne Jugoslavije, v skrajnem primeru pa tudi zunaj nje, tesno v Evropi. Za to zavest pa nista značilni samo pričakovanje in upanje, da bo do sprememb prišlo samo od sebe, »od zunaj«, marveč jo v velikem delu sestavlja tudi pripravljenost delovanja, sodelovanja, soodločanja, torej aktivizem vključno s pripravljenostjo, da se sedanje demokratične pridobitve tudi branijo. Oživiljena vernost je sestavni del te nove zavesti.

Podobne spremembe kot glede skupine vernih najdemo tudi pri skupini obiskovalcev verskih obredov, kot sem to ugotovil že lani leto in zapisal: »Ali če to povemo enostavneje: od leta 1978 dalje so cerkve vsako leto bolj polne... To pomeni, da je tudi glede (ne)obiskovanja verskih obredov prišlo do obrata in da smo se leta 1988 vrnili na izhodiščno točko v letih 1968 oziroma 1969, ko smo zabeležili 58,9% (1968) oziroma 56,8% (1969) obiskovalcev in 38,2% (1968) oziroma 41,2% (1969) neobiskovalcev.«³ V letu 1990 znaša delež obiskovalcev 59,2% in neobiskovalcev 38,5%. To pa ne pomeni, da je število članov, pripadnikov cerkve v sociološkem pomenu te besede enostavno poraslo na okrog 60%. Pogostost obiskovanja verskih obredov kot naš glavni kazalec cerkvene pripadnosti (v posameznih raziskovalnih letih smo občasno uporabljali tudi druge) je namreč različna. Skupina t. i. nedeljnikov (redno tedensko obiskovanje obredov) ne narašča tako samodejno, kot bi se zdelo na prvi pogled. Od leta 1978 (11,8%) je v letu 1990 narasla le na 14,4%, kar je manj kot leta 1968 (21,7%) oziroma 1969 (17,6%). In če k temu prištejemo še mesečne obiskovalce, dobimo naslednje stanje: 1968: 31,0%; 1969: 30,1%; 1978: 20,5% in leta 1990: 24,9%. Povečanje skupine vernih sestavljajo predvsem državljani, ki »le včasih, ob velikih praznikih in posebnih priložnostih obiskujejo verske obrede«: 1968: 23,2%; 1969: 22,1%; 1978: 20,1% in 1990: 28,2%. To je t. i. skupina vernih – *cerkveno ravnodušnih*, kar sem poudaril že lani, in to tudi komentiral: »Poraslo je število tistih vernikov, ki obiščejo cerkev le ob velikih praznikih, kar bi lahko pomenilo oživljanje krščanske kulturne tradicije oziroma vračanje k tej tradiciji v času stisk, strahu, negotovosti in nepreglednosti.«⁴

2. *Kriza t. i. nereligiozne usmeritve* se potrjuje tudi v letu 1990, če jo merimo z gibanjem skupine nevernih državljanov. Doslej najnižja točka v letu 1988 (31,3% – kar je kar 12,2% manj kot leta 1978) se spusti na 25,8% leta 1990, kar je že manj kot leta 1968 (28,5%) oziroma 1969 (31,3%). Zagotovo je to povezano s popolnim razkrojem vrednot realsocialistične doktrine in še posebej z upadom verodostojnosti Zveze komunistov in njenega družbenega projekta, kar v posebnih študijah obdelujejo drugi raziskovalci. Spremenjene razmere dokončno ukinjajo družbeno zaželenost t. i. *nereligiozne ali celo protiverske in proticerkvene držve*, ki je bila še do nedavna tudi zelo uporabno sredstvo za poklicno in politično napredovanje državljanov. V tem smislu zelo verjetno lahko upravičeno domnevamo, da bo »očiščena« nereligiozna usmeritev v prihodnje postala bolj pristno človeška, spontana, avtonomna, ustaljena in trdna, saj socialni in politični konformizem ne bosta več pomembna motiv zanjo.

3. Da se odnos velike večine prebivalstva do verovanja oziroma neverovanja (pa tudi do cerkve, kot bomo to videli kasneje) v novih družbenih razmerah normalizira, pokažejo tudi odgovori na vprašanje o potrebnosti ali nepotrebnosti vere in cerkve človeku v naši družbi. Ko govorim o »normalnosti«, mislim na odsotnost desetletja vzdrževanih premetih, praznih, vsakdanjih in oguljenih

³ Kot v opombi 2, str. 95.

⁴ Več o tem kot v op. 2, str. 95.

besednih zvez (stereotipov) o načelnem nazadnjaštvu verskih prepričanj, o njihovi nezdružljivosti s človekovimi prizadevanji za socialno pravično družbo, ker pač sodijo med dejanske ali vsaj potencialne sovražnike socializma. Tako se od vprašanih praktično skoraj nihče več (0,7%) ne izreka v prid stališča, da je »vera potrebna neizobraženemu človeku, izobražen pa je ne potrebuje«, pa tudi ne v prid stališča, da »vera človeku danes ni potrebna«. Takih je bilo leta 1969 še kar 22,8%. Velika večina (72,3%), kar je bistveno več kot prejšnja leta, pa se izreka za stališča o potrebnosti vere in cerkve, ali kakor sem zapisal že lansko leto: »Priznavanje potrebnosti vere (in cerkve) v današnjem času se je dvignilo, radikalni optimizem o nepotrebnosti vere, povezan verjetno z bojevitim ateizmom, je količinsko zanemarljiv. Prebivalstvo se večinsko izreka na ta način vsaj posredno za stališče, da je tudi pri nas, v današnjem času, verovanje smiselno in naravno. To pa hkrati pomeni, da narašča odprtost slovenskega duhovnega in kulturnega prostora tudi za verske vrednote in versko prakso.«³

4. Zato je razumljivo, da je za podatke o odgovorih na vprašanja o cerkvi prav tako *značilna prevladujoča normalnost gledanja na cerkev, na svobodo, pa tudi na meje njenega delovanja v novih družbenih razmerah*. Podobno sliko, čeprav ne tako razčlenjeno, smo dobili že v raziskavi SJM 1988. Čeprav 12,8% vprašanih misli, da cerkev v Sloveniji nima (dovolj) svobode za svoje delovanje, daje pozitivno oceno (dovolj svobode) kar 74,9% prebivalstva. Sicer nezamemarljiv delež negativnih odgovorov verjetno lahko povezujemo z nekaterimi še vedno odprtimi vprašanji, kot so cerkev in šola, cerkev in mediji, pa tudi cerkev in vojaščina. Podatke pa moramo presojati tudi v povezavi z odgovori na vprašanje o verski svobodi glede osebnega izpovedovanja vere v naši družbi iz SJM 1988. Medtem ko je soglasnost prebivalstva o vlogi cerkve pri učenju verskega nauka, skrbi za verske obrede ter skrbi za moralno obnašanje vernikov zelo visoka (med 80 in 90%), je za letošnje raziskavo (v primerjavi z leti poprej) zelo značilno »glasovanje« za stališče: cerkev naj bi delovala (tudi) na socialno-humanitarnem področju. Res je, da je bilo veliko število pozitivnih odgovorov ugotovljenih že leta 1982 (52,7%), toda letos je poraslo kar na 76,0%. To pomeni, da je po večinskem mnenju vloga cerkve na tem področju normalna in naravna, da je tedaj pričakovati, da bo oživljeno delovanje cerkve na tem področju javnost sprejela z razumevanjem. Poleg tega pa ne smemo prezreti, da je kar 39,6% vprašanih izreklo svojo izrecno pripravljenost za sodelovanje v različnih dobrotelčnih društvih in organizacijah, laičnih in cerkvenih, ki se ustanovljajo zaradi težkih gospodarskih in socialnih razmer. Stališča do trditve, naj bi cerkev oblikovala (tudi) politična stališča in spodbujala politično delovanje vernikov, so prav tako značilna. Tako kot prejšnja leta je večinsko mnenje odklonilno – od 65,7% leta 1982 do 67,7% leta 1990. Izrecno soglasje pa se količinsko kaže na ravni od 13,6% (1982) do 15,3% (1990), kar sicer ni zanemarljivo, pa vendar še vedno izrazito manjšinsko. To pomeni hkrati tudi vsaj dvoje: v zavesti slovenskega prebivalstva prevladuje predstava, da mora biti nova slovenska družba laična v zahodnoevropskem, demokratičnem pomenu te besede, pa tudi, da je izrazito manjšinsko mnenje, ki si zamišlja cerkev kot politično ustanovo z vsemi posledicami tega dejstva. Ali kot sem to ugotovil že lani: »Ti podatki pa hkrati pomenijo, da tudi znotraj cerkvenega članstva morebitna aktivnost cerkve, da bi se povrnila v neposredno politično življenje, zaenkrat še ni naletela na množično podporo.«⁶

³ Kot v opombi 2, str. 96

⁶ Kot v opombi 2, str. 97.

5. Kako razložiti, da v letu 1990 še vedno 31,0% vprašanih meni, *da so verujoči ljudje zapostavljeni, v neenakopravnem položaju* – bodisi na splošno (3,7%) bodisi v praksi – kljub dobri ustavi in zakonom (27,3%)? Očitno opazne spremembe na versko političnem polju (priznanje božiča, verske oddaje v medijih, ustanovitev slovenske krščansko demokratične politične stranke, obiski duhovnikov v zaporu in podobno) še niso bile dovolj za odpravo teh zaznav prebivalstva. To ponovno govori v korist podmene, da so temeljne razloge za »drugorazrednost vernikov kot državljanov« ljudje vedno prepoznavali v samem sistemu partijske vladavine, ki pa se še spreminja, saj partijska država še vedno ni v celoti spremenjena. Poleg tega pa se v vojaštvu pa tudi na lokalnih ravneh ter v šolstvu stvari preoblikujejo zelo počasi. Ne smemo kar tako pozabiti na trdovratnost tistih stereotipov, ki so poudarjali politično nazadnjaštvo verskih prepričanj ter njihove nezdružljivosti s prizadevanji za t. i. socialistično družbo. Mnogi partijski aktivisti so ohranili ta prepričanja in zato še naprej vzdržujejo mehanizme političnega diskriminiranja kristjanov.

6. Možne zaznave v *zavesti slovenskega prebivalstva o potrebi in dejanskem doživljanju t. i. civilne (ali državljanske) religije* so novost letošnje raziskave, čeprav so na to opominjali posamični podatki tudi zadnja leta.⁷ Podmene o državljanski religiji v Sloveniji tudi letos ne moremo v celoti preizkusiti, še zlasti, če sprejmemo dokazovanja o vseh ravneh, ki jo morajo sestavljati: legende, verovanja, dogme, svete knjige, narodni miti, obredi, rituali, ceremonije, moralne norme, simboli, oblike združevanja.⁸ Če pa izhajamo iz tega, da je treba njene definirane sestave razumeti idealno tipsko (v življenju se idealnemu tipu primeri samo približujejo), če nadalje upoštevamo, da je vsaka civilna religija na določen način omejena religija (zajema torej predvsem vrednote in norme, pomembne za vsakdanje življenje ljudi in občestvo) in če sprejmemo teoretično stališče, da so med civilnimi religijami tudi takšne, v katerih ni izrazitih religioznih kategorij (bog, božja previdnost, božje poslanstvo itd.), potem podmena o funkcioniranju državljanske religije v Sloveniji lahko dobi vsaj ohlapno potrditev. Empirično podatki iz naše raziskave namreč dovoljujejo sklep, da je v zavesti največjega dela slovenskega prebivalstva začel delovati *nov sistem vrednot, simbolov in norm, ki opravljata v sedanjih razmerah izrazito povezovalno vlogo med člani narodnega občestva*, in to ne glede na siceršnjo tradicionalno religiozno ali nereligiozno usmeritev ali političnostrankarsko pripadnost.

Temeljni objekt oboževanja s številnimi znaki svetosti je slovenski narod, slovenska domovina, privrženost, vdanost in predanost temu narodu in domovini ter pripravljenost sprejeti tudi velike žrtve (tudi življenja) za narod. V tem okviru na povsem drugačen način delujejo »izbrani« narodni voditelj(i), narodni junaki, narodni prazniki, himna (Zdravljica), človekove pravice in različni narodni (sveti) simboli. V sistem se vključujejo še prazniki, ki jih časti, slavi in praznuje velika večina slovenskega prebivalstva. Rast tega vrednostnega in ritualnega sistema je potekala izrazito od spodaj navzgor in jo lahko globalno zagotovo povezujemo z družbenokriznimi ali celo katastrofičnimi razmerami v »Sloveniji, moji deželi«. Potekala pa je v *neposredni* odvisnosti od procesov popolnega razpadanja uradne realsocialistične doktrine samoupravnega fundamentalizma na eni strani ter od procesov stopnjevanega doživljanja političnih dogajanj v Jugoslaviji kot vedno večjega ogrožanja samostojnosti in suverenosti Slovenije, slovenskega prebival-

⁷ Pri nas ne doslej najbolj sistematično teoretično razpravo o tem objavil M. Kerševan, *Civilna religija*, Sociologija št. 2-3, Beograd, 1988, str. 329-343.

⁸ Kot v opombi 7.

stva, jezika, kulture in celo golega narodnega obstoja. Paradigmatični primer, ko se je latentno stanje spremenilo v manifestnega, so vsa množična zborovanja ob aretaciji in procesu JBZT v letu 1988 (spomnimo se dogodkov na Roški cesti ob procesu: rože, slovenska zastava, samozavarovanje, petje itd.), ki se potem nadaljujejo z zborovanjem v Cankarjevem domu, majsko deklaracijo in dogodki ob sprejemanju dopolnil k slovenski ustavi septembra 1989.

Že v analizi odgovorov na vprašanja o akciji Podarim-dobim v letih 1987, 1988 nas je presenetilo vsesplošno sodelovanje prebivalstva (77,3% oziroma 77,1%), povečevanje tistih, ki sodelovanje ponavljajo (drugič, tretjič, četrtič), pohvale podjetjem, ki z nagradami sodelujejo, prevladujoči razlog sodelovanja (zaradi pomoči smučarskim reprezentantom (48,6% oziroma 49,4%) ter večinsko stališče, da niso razočarani, ker niso dobili nagrad (64,2 oziroma 61,9%). Sicer še z zadržkom smo menili, da akcija simbolizira nastajanje nove slovenske samozavesti in samopomoči. Podobno velja za večinsko podporo akciji za t. i. enotni slovenski kulturni prostor, ki ga je podprla velika večina vprašanih (1987: 83,3% in 1988: 84,5%). Nadvse poučni v tem smislu so bili odgovori t. i. mnenjskih voditeljev na odprto vprašanje o tem, kaj jim pomeni narod.⁹ Splošna ocena ob vsem tem je bila, da imamo opraviti z naglo naraščajočo narodno zavestjo in samozavestjo,¹⁰ kar letošnja raziskava še izraziteje potrjuje in kar je obravnavala skupina raziskovalcev v drugem prispevku.

Za svoje domneve se sklicujem še posebej na odgovore, povezane z vprašanjem, v katerem smo iskali izjave vprašanih o trditvah, ki prav izrecno lahko napovedujejo civilno religiozno miselnost. Tako vidimo, da se kar 74,6% vprašanih v celoti ali pretežno strinja s trditvijo: za obrambo svoje domovine Slovenije, njenega jezika in svobode sem pripravljen žrtvovati vse, tudi svoje življenje (odklonilnih je le 12,0%, a 13,3% neopredeljenih). Podobna razdelitev je tudi pri drugem podobnem vprašanju: za obrambo domovine bi 66,6% vprašanih bilo pripravljenih sprejeti velike žrtve ali celo žrtvovati svoje življenje. Temu lahko pridružimo večinsko soglasje (80,9%) vprašanih s trditvijo: V zadnjem letu napadov na Slovenijo sem spoznal in začutil, da ni nič bolj pomembno kot povezanost z narodom (odklonilnih je le 6,4%, 12,6% pa neopredeljenih). Nekoliko nižje, čeprav še vedno zelo visoko je pozitivno ovrednotena trditev o potrebi po t. i. organski enotnosti Slovencev (62,7%), slovenski narod je tako ogrožen od drugih, da bi morali pozabiti na vse razlike med Slovenci doma in na tujem (17,9% proti, 19,5% neopredeljenih). To lahko pojasnjemo kot posledico mnenja o stopnji ogroženosti ali pa kot posledico spomina na vojno in povojna dogajanja, ki ne dovoljuje poljubne organske enotnosti. Posebej pa je ta, nekoliko nižji delež »privrženosti« verjetno treba povezati z nasprotji, ki se še zlasti ob koncu lanskega leta začenjajo kazati v javnosti glede vprašanja o narodni spravi, ki, tako kot je bila izvirno zastavljena, predpostavlja organsko narodno enotnost. Očitno je javnost nezadovoljna z dosedanjimi pojasnili o naši vojni in povojni preteklosti. Kar 65,7% vprašanih namreč misli, da je sedanje vodstvo ZKS le deloma ali pa sploh nič pojasnilo »okolščine in odgovornosti prejšnjih vodstev za napake v preteklosti, v letu 1945 in kasneje, izguba slovenske vojske, poboji v Kočevskem Rogu, politični procesi, nasilna kolektivizacija v kmetijstvu, represalije zoper inteligenco in drugo«. Religiozno naravo privrženosti slovenskemu narodu še posebej napovedu-

⁹ Kot v opombi 2, str. 188. Sicer glej o tem prispevek dr. P. Kljarja, Pogledi o narodu, nacionalnih odnosih in nacionalni politiki, prav tam, str. 27-72.

¹⁰ Dr. P. Kljar, kot v opombi 9.

je 84,5% vprašanih, ki se v celoti ali pretežno strinjajo s trditvijo: »Normalno je, da so ljudje imeli solze v očeh, ko so septembra v slovenski skupščini razglasili nova slovenska ustavna dopolnila in zapeli Zdravljico.« (S trditvijo ne soglaša le 3,4% ob 12,0% neopredeljenih.) Vsi vemo in se spominjamo čustvene napetosti velikega dela prebivalstva ob t. i. nočni seji CK ZKJ, noči, imenovani tudi kot noč dolgih jezikov. Slovenski narod, njegova suverenost, samostojnost, svoboda delujejo kot posebna metafizična stvarnost, kot nekaj absolutnega, brezpogojnega, ki zahteva vdanost, privrženost, sledenje, žrtvovanje. To se lepo pokaže tudi v podatku, da se kar 83,8% vprašanih v celoti ali pretežno strinja s trditvijo: »Sedanji slovenski voditelji (Kučan, Smole, Stanovnik) so pravi narodni voditelji in jim slovenski narod mora slediti.« (S tem se jih ne strinja 6,2%, neopredeljenih pa je le 9,8%.) Lahko bi rekli, da t. i. »slovenski voditelji« delujejo v zavesti večine prebivalstva kot nosilci nove civilne religije in njeni preroki, do neke mere karizmatične osebnosti. Pri tem ne kaže zanemariti tudi podatka, da bi se kar 78,7% vprašanih uprlo ali po svojih močeh nasprotovalo, »če bi prišlo do nasilne zamenjave sedanjega slovenskega političnega vodstva z obtožbo nacionalizma in separatizma«. Ta civilna religija pa ima tudi nove narodne junake: »Naši vodilni smučarji (Svet, Čižman, Križaj in drugi) so slovenski narodni junaki in prav je, da jih podpiramo, »čeprav nam gre gospodarsko težko« (74,7% vprašanih v celoti ali pretežno soglaša s to trditvijo). In končno ne smemo prezreti tudi, katere skupne, občestvene praznike vprašani in njihove družine praznujejo: novo leto (98,9%), dan mrtvih (92,5%), božič (86,6%), prvi maj (85,7%), velika noč (81,3%), dan republike (69,6%), dan vstaje (49,3%), dan borca (44,8%)... Izstopa pet prvo navedenih, med katerimi so tipični krščanski, pa tudi povsem laični prazniki.

Tako nam predstavljena celota podatkov vsaj z neko stopnjo verjetnosti izpričuje navzočnost nove civilne religije. Vprašanje, ki ob tem ostaja odprto, je, ali nimamo opraviti le z novo nacionalno ideologijo v tistem smislu, kot jo po vzoru Althusserjevega pojmovanja ideologije opisuje in dokazuje M. Kerševan.¹¹ Osebnostno mislim, da je slovenska nacionalna ideologija, kot jo opisuje v povezavi z narodnoosvobodilnim gibanjem, pri nas v razkroju tudi zato, ker je bila dolga leta vsiljevana in vzdrževana predvsem od zgoraj navzdol. Menim pa prav tako, da v novi državljanski religiji, kot jo napovedujem, lahko zaznamo navzočnost osnovnega elementa, da neki ideologiji lahko rečemo religija: religiozno transcendiranje. Narod kot subjekt naše nove ideologije se vsekakor »pojavlja kot absolutno, kot skrivnostno in brezpogojno, in to ne le v občasnem doživljanju, ampak tudi v refleksiji znotraj same ideologije.«¹²

¹¹ Glej njegov članek, *Nacionalna ideologija in religija – civilna, cerkvena, ljudska*, *Anthropos* št. 5–6, 1985.

¹² Prav tam, str. 263.